

STANDEISKY ÉVA

## ÜLDÖZÖTT ÉRTELMISÉGIK A KORA KÁDÁR-KORSZAKBAN ZSIGMOND GYULA, PÜSKI SÁNDOR ÉS TÁRSAIK PERE (ESETTANULMÁNY)

Ez az írás azokról a németellenes, zsidó nagytőke- és nagybérlőellenes, reformer gondolkodású értelmiségiekről szól, akik a második világháborút közvetlenül követő években a Nemzeti Parasztpártban politizáltak, és a párt Kovács Imre-féle szárnyához sorolhatók.<sup>1</sup>

A két világháború közötti időszakban nőttek fel. Hatott rájuk a Horthy-korszak szelleme, ugyanakkor formálni kívánták: mélyreható reformokkal szerettek volna jobbítani az ország – s mindenekelőtt a parasztság – sorsán. A fordulat éveit (1947–1949) követően kiszorultak a közéletből.

Az 1956-os Petőfi Párt nem író tagjai közülük kerültek ki. A forradalom alatt és a következő hetekben vállalták a politikai és pártszervezői munkát.

Nemcsak hogy politikusi, közéleti pályafutásukat nem folytathatták a rövid 1956-os „visszatérés” után, hanem képzettségüknek megfelelő megélhetési forráshoz sem jutottak. Magas iskolai végzettségük, politikai tapasztalatuk veszendőbe ment: nem lehettek államigazgatási vagy gazdasági vezetők, ehelyett fizikai munkásként, könyvelőként, vagy jobb esetben vállalati jogtanácsosként dolgozhattak.

1956-os tevékenységük miatt ugyan sokan nem kerültek börtönbe, de velük is éreztették, hogy nemkívánatosak a „létező szocializmusban” (amelybe különben sem igyekeztek beilleszkedni). Az 1956-os forradalom után mások is nehezen tudták elfogadni a konszolidálódó Kádár-rendszert, azoknak viszont könnyebb volt a dolguk, akik sikereket értek el, hivatásuknak élhettek (művészek, tudósok, szakemberek voltak).

Írásunk két markáns képviselőjüket helyezi a centrumba: Zsigmond Gyulát és Püski Sándort. Előbbi a párt főtűkárhelyettese, utóbbi a Szellemi Irányító Testület létrehozója volt. Szűkebb ismeretségi körükbe tartozott Bodor György és Gombos Ferenc<sup>2</sup> – Zsigmond Gyula és tár-

1 „Egyértelműen az volt a véleményünk Kovács Imréről – vallotta 1962. április 13-i kihallgatásán Püski Sándor –, hogy emberileg nem nagyon szeretjük gőgös, vezérkedő természete miatt, de a mi körünkől ő az egyetlen olyan vezető politikus, aki Nyugaton van, s tőle várható elsősorban a mi politikai gondolkodásunk emigrációban való képviselete.” Történeti Hivatal (TH) V-147275/2.

2 1891-ben született. Apja, aki hat hold földet birtokolt, csizmadiamester volt. Gombos Ferenc Sárospatakon szerzett református teológusi képesítést. Vallásánár lett, majd 1920–1931 között apósa könyvkereskedését vezette az akkor Csehszlovákiához tartozó Losoncon. 1934-ben Bajcsy-Zsilinszky lapjánál, a *Szabadságnál* dolgozott, 1939–1942 között szerkesztette a *Tiszántúlt*, majd Püski kiadójában volt lektor. A háború után 1949-es nyugdíjazásáig a Valás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a szabadművelődési ügyosztályt vezette. Simándy Pál néven publikált.

sai 1962-es perének vádlottai –, valamint Gál István, az angol nagykövetség könyvtárosa. Valamennyien szorosan kapcsolódtak az elsővonalbeliekhez, a Nagy Imre-kormány „egynapos” államminisztereihez, Bibó Istvánhoz és Farkas Ferenchez. (Összejöveleik egyik célja volt, hogy segítsenek a bebörtönzött Bibó családjának, lépéseket tegyenek kiszabadulása érdekében.)

A közvetlen politikálás lehetőségétől megfosztva családi körben találkoztak, és még inkább nyilvános helyen: eszpresszóban, éttermekben. Társaságukhoz tartoztak a népi írói eszme körhöz vonzó fiatalok is, valamint egykori vidéki parasztpártiak.

Küülállóak voltak ugyan, de nem bezárkózók és kiábrándultak. Nem szervezkedtek a rendszer ellen, csupán véleményt cseréltek, beszélgettek: egymás között nem tettek lakatot a szájukra.

## ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS VILÁGFELFOGÁSOK

Nem könnyű a sokféle családi, társadalmi háttérű, eltérő vérmérsékletű és mentalitású, változatos múltú embereket összekötő szálakat megtalálni. Talán Kovács Imre nézeteiből, politikai felfogásából érdemes kiindulni.

Kovács Imre pályája a harmincas években indult. A tizenegy éves korától árvaházban nevelkedő tehetséges fiú kiváló mentorokra talált, publicisztikai, írói és közéleti sikereit azonban elsősorban dinamikus egyéniségének, nyitottságának köszönhette. Önálló gondolkodású, önérzetes, nemegyszer önefejű volt. Szélsőségeknek nem hódolt be: következetes demokrata maradt. Plebejus demokrata volt, aki egyaránt megértette a társadalom alsó, középső és felső régióiban élőket. A társadalmi bajokból kiutat kereső Szekfű Gyula és Németh László közötti vitában inkább Szekfűvel értett egyet, bár szociográfusként, a parasztpárt egyik alapítójaként, közéleti ambíciójú értelmiségiként az NPP-hez kötődött.

Németh Lászlótól eltérően nem bízott a „harmadik út” lehetőségében: eszméje a társadalmi igazságosságra törekvő (korlátozott) kapitalizmus volt, a jóléti állam, amelyet a negyvenes évek közepéig forradalommal, majd később megegyezéssel, törvényi úton kívánt megvalósítani Magyarországon.

1945-ben az MKP-val való együttműködésben még bizó politikus az NPP főtitkára volt. 1946-ban az addigi legfőbb rivális, az FKgP felé közeledett, s a szociáldemokraták nem elvakultan MKP-párti vezetőivel is erősítette kapcsolatait. Lényegében azt kívánta megvalósítani, amit Bibó István 1945 őszén *A demokrácia válsága* című írásában kívánatosnak tartott. Bibótól eltérően azonban az NPP főtitkára felismerte, hogy a szociális érzékenységű polgári demokrácia létrehozásában a parasztpárt csak a társadalom többségének támogatottságát élvező kiscgazdapártra támaszkodva érhet el bármilyen eredményt. Mind Bibó elméleti, mind Kovács Imre gyakorlati kiútkeresésének véget vetett az 1947-től egyre változatosabb formákban megnyilvánuló kommunista önkény. Kovács 1947-ben külföldre távozott, Bibó belső emigrációba kényszerült.

A hidegháborús légkör enyhülése, az 1956-os forradalom tanulságai és a kora Kádár-korról szerzett tapasztalatok, a gyökeres magyarországi változások kilátástalansága megértőbbé tette a hatalommal *modus vivendit* kereső népi írók, mindenekelőtt fő ideológiai ellenfele, Németh László iránt. Saját bőrén tapasztalta a keserű igazságot: emigrációs elszigeteltségben, honvágytól gyötörtén nem lehet igazán jó tanácsokat adni.

Zsigmond Gyula és Bodor György vállalt elődje elsősorban Szabó Dezső<sup>3</sup> és az ő nézeteit a gyakorlatba átültetni kívánó Bajcsy-Zsilinszky Endre volt. A nemzeti radikalizmus híveinek

3 Zsigmond Gyula felvetette barátainak, hogy asztaltársaságukat Szabó Dezső Körnek kellene nevezni, de a többiek nem támogatták. „Sátor” ügynök 1958. november 7-i jelentése.

álma a polgárosult, Európába szervesen betagozó „magyar” Magyarország volt, s nem a paraszti, elzárkózó, keleti jellegű nemzetállam. Esméik egyes elemei rokoníthatók Németh László és Erdei Ferenc nézeteivel, de európai összefüggésbe helyeződve más – egyéni – színezetet kaptak. (Bibó István a parasztpártot 1956-ban Nemzeti Radikális Párttá szerette volna átnevezni, az írók azonban a párt nevét Petőfi Pártra irodalmiasították.) Az NPP helyét az önálló, kommunistáktól függetlenedő SZDP mellett képzelték el, mint 1945 őszén Bibó, ugyanakkor a kiszagdapártról kevésbé volt eltérő a véleményük, mint neki. Az NPP mérsékelte Magyarországon a századforduló szociáldemokrata irányítású, egységes munkásszakszervezetének mintájára az egységes paraszti érdekképviselet, a Parasztszövetség kiterjesztését és megerősítését szerették volna elérni.

Miért nem sikerült ezt a sokféle elemet mérvadó képviselőiknek – Kovács Imrének, Farkas Ferencnek, Zsigmond Gyulának és másoknak – egységgé formálniuk? A nemzetközi és a hazai politikai viszonyok alakulása nem kedvezett efféle politikai tömörülés kifejlődésének: a gyűjtőpárti létezésbe kényszerített kiszagdapárt mellett a kommunista vezetés csak a szövetségeseként hasznosítható parasztpárti balszárnnyal – s az általuk hirdetett plebejus, szocialista, magyarcentrikus világlátást – engedte érvényesülni. 1947-ben többen külföldre távoztak a fokozódó kommunista nyomás elől. Az itthon maradottaknak egyre kevesebb lehetőségük adódott az önálló véleménynyilvánításra: sokakat mellőztek, vagy együttműködésre kényszerítettek (beszerveztek) közülük.

Nem „köztesek”, nem „polgáriak”, bár mindkét jelző illik rájuk. Nemzeti demokraták ugyan, de ez nem különbözteti meg őket az FKgP-től, s a belőle 1946–1947-ben kivált pártoktól.

Nem is pártkeretben keresendők meghatározó jegyeik, hanem az elvbarátokat tömörítő társaság pártállami megítélésében: miért tartották őket a „szervek” veszélyesnek, s politikai felelőseik miatt hagyták jóvá 1956 utáni megfigyelésüket, majd 1962-ben bíróság elé állításukat? Zsigmond Gyula, Püski Sándor és Bodor György a volt középosztály reformelkötelezettségű, a nemzeti tradíciókat az 1945 után uralmon lévőkől eltérően értelmező nagyszámú rétegéhez tartozott, amelyet a kisebbségben élő magyarok sorsa különösen foglalkoztatott. Ez is veszélyérzetet keltett a hatalomban.

Mégis: mi tartotta egybe ezt a társaságot? Mindenekelőtt a társaságigény, a hazai és nemzetközi közállapotok véleményezésének, értékelésének vágya. Az ábrándozás az általuk jónak tartott demokráciáról. A segítő szándék a romániai magyarok iránt. Ismeret-, tapasztalatátadási késztetés: a fiatalok bevonása gondolatrendszerükbe.

## ZSIGMOND GYULA

Az 1918-ban Budapesten született erdélyi eredetű, református, középosztálybeli környezetben felnövő Zsigmond Gyula<sup>4</sup> családja nem volt tehető: a tehetséges, diákmozgalmakban is tevékeny fiú a kitűnő rendű érettségi után számvevőségi díjnokként, munka mellett végezte el a jogi egyetemet. A Keresztyén Ifjúsági Egyesület után a Turul Szövetségben tevékenykedett. Tudományos ambícióit – a közigazgatás és a jog összefüggései foglalkoztatták – a háború miatt fel kellett adnia: behívták katonának. Demokrata volt, németellenes. A parasztpártba 1945 tava-

<sup>4</sup> Életéről lásd Zsigmond Gyula-interjú. Készítette Körösnéyi András 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 50. sz. Szerkesztett részlete megjelent: Zsigmond Gyula visszaemlékezése. *Századvég*, 1989. 1–2. sz. 176–183. o.

szán lépett be. A második világháború utáni, gyakorlatilag ellenzéki pártkontroll nélkül működő koalícióban a hatalmi harc a kormányon lévő pártok között folyt. Minden pártnak szüksége volt politikusokra és szakemberekre, a háborút követő rendszerváltozás azonban erősen leszűkítette a szóba jöhetőket számát. Zsigmond a Horthy-rendszer reformer ellenzékéhez sorolható fiatalok körében azok közé tartozott, akik 1947 közepéig hittek a kommunistákkal való együttműködés lehetőségében. Tehetségének és az akkori káderhiánynak köszönhetően gyors hivatalbéli emelkedését: 1947-ben pártja képviseletében az Országos Tervhivatal vezetőjének helyettese lett. Szakértelmére a kommunisták 1948 után is számítottak, de ő kitartott korábbi demokratikus elvei mellett, s nem volt hajlandó belépni az MDP-be. Ez szakmai és politikai karrierje végét jelentette. Kommunistabarát párttársai jobboldalinak, antiszemitának tartották, sőt 1948-ban Erdei Ferenc fasisztának nevezte. Zsigmond szerint a magyarországi zsidóknak nem kelle-ne szerepet vállalniuk a politikai és a gazdasági élet irányításában, ahol pedig „számarányukat meghaladóan vannak”. „Én minden erővel küzdök az ellen, hogy embereket gyilkoljanak halomra azért, mert zsidók. De igenis szükségesnek tartom, hogy Magyarországon a gazdasági, kulturális és politikai vezető helyek a magyarok kezében legyenek” – mondta Erdeinek.<sup>5</sup>

1956-ban a Petőfi Párt főtítkárhelyettese lett: nagy ambícióval látott hozzá a párt újjászervezéséhez. Felfogása, pártbéli szerepe Bibóéval volt rokon. Bibó november 4-én neki diktálta telefonba a szovjetek megszállta Parlamentből nyilatkozatát, s Zsigmond a későbbi kiütkeresési próbálkozásokról is hozzá hasonlóan vélekedett. Püski Sándorral mindenekelőtt a parasztpárt szervezésében, a november 4-e utáni túlélési módok kitervelésében és megvalósításában működött együtt. Pártja elismert közgazdászaként tanulmányt írt a gazdaság helyzetéről és kilátásairól, amelyben az antidemokratikus szocialista tervgazdálkodással szemben a korlátozott magántulajdonon alapuló gazdálkodási mód előnyeit ecsetelte. Barátai ismerték, és 1957 után is többször megvitatták *A tervgazdálkodás ellentmondásai* című írását, amelyben Zsigmond a szocialista tervgazdálkodást államkapitalizmusnak minősítette, és antidemokratikusnak nevezte.

1957 tavaszától, az általa elfogadható lehetőségek végleges bezárulása után visszavonultan élt. Időnként eszmét cserélt barátaival, ismerőseivel. Nézetei rekonstruálhatók a telefonos és lakáslehallgatási jegyzőkönyvekből, valamint a korabeli besúgójelentésekből.

Pártját borúlátóan ítélte meg. Szerinte a népi írók irányította parasztpárt a földosztással betöltötte hivatását, amit az 1945-ös és 1947-es választásokon kapott szavazatok csekély száma is bizonyít. 1956-ban a népi írók képviselte eszmékör rendkívül népszerű volt, de szerinte a népi írók lepaktálása Kádárékkal ennek is végét vetett.

Zsigmond Gyula társasága és a népi írók kis baráti körei idegenkedtek egymástól. Az írók közül sokan maguktól jobbra jelölték ki Zsigmondék helyét, közgazdász, jogász észjárásuk sem vonzotta őket. Zsigmondot és Bodort – Püskitől eltérően – nem fűzték szoros, baráti szálak a népi írókhoz. Ők ketten nem tudták elfogadni, hogy az írók 1957 őszétől egyre több jelt adták a hatalommal való kiegyezésnek. 1959 őszéig a legismertebbek – Németh László, Veres Péter és Illyés Gyula – még kitartottak a passzív rezisztencia mellett, de Németh szovjetunióbeli útja és ehhez kapcsolódó nyilatkozatai a kezdetét jelentették annak a folyamatnak, amely Illyés 1961-ben megjelent rendszerpárti interjújáig vezetett.

Zsigmond Gyula szerint Németh László Saulusból Paulusszá vált, egy társadalomfilozófus ne az életkörülmények javulásán, hanem a szabadságjogok biztosításán mérje le a rendszer értékét: „Ha engem bármikor éjjel 2-kor a lakásomról elvihetnek, semmilyen mosógép, hűtőszekrény stb. nem érdekel. Nem azért haltak meg tízezrek a rendszer sújtó keze alatt, és tör-

tént tömérdek öngyilkosság, és lett a szenvedések tengere, és nem azért haltak meg a Kálvin téren és másutt a magyar diáklányok és -lányok az oroszok tüzeiben, hogy most valaki, egy áruló, eladja őket mosogépért, és áldozatukat kényelmi cikkekre váltsa át” – vélekedett 1959 novemberében.<sup>6</sup>

Az Illyés Gyuláról szóló hírek megviselték. Illyést a legnagyobb magyar költőnek tartotta, s ez lehet a magyarázat arra, hogy még a szocializmus mellett kiálló nyilatkozata után is védeni próbálta: „A zseni idegállapota más, mint a miénk: hajlamos a szélsőségekre. Ő már a Rákosi-időkből is egy kissé túlrohant a kelletténél. De őt tehetségénél fogva más mértékkel kell mérni.”<sup>7</sup>

1961-ben kijelentette: „a népi irodalom és politikai mozgalom a múlté, bekerült a történelem irattárába. Felnőtt egy új generáció, amelyik már nem ismeri a népi irodalmat”<sup>8</sup>.

Zsigmond Gyula kritikusabb volt a „behódolókkal” szemben, mint Püski. Gyávának, jellemtelennek tartotta őket. „Egyszer és mindenkorra kikapcsolták magukat a magyar jövő formálásából. Többre kell becsülni egy forradalmi magatartása miatt kicsapott gimnazistát, mint egy Tamási Áront” – idézi szavait az egyik ügynök.<sup>9</sup> Németh Lászlónak a *Kortársban* 1961-ben megjelent írása – Ha még egyszer fiatal volnék – szerinte írói öngazolás azokért a súlyos hibákért, amelyeket a fiatalokkal szemben elkövetett. „Fontos lenne, hogy az ifjúság ne dőljön be Némethnek.”<sup>10</sup> „Ha fiatal lenne, nem bírálná a szocializmust, hanem alulról próbálná megvalósítani, egy lelkes, önfeláldozó KISZ-titkár lenne, aki azzal törődne, hogy saját KISZ-szervezetén belül érvényesüljenek a nemes dolgok.”<sup>11</sup> (Zsigmond Gyula akkor gimnazista korú fia nem lépett be az MSZMP ifjúsági szervezetébe, sőt nyilvánosan bírálta a KISZ-t, ami akkoriban rendkívüli és merész cselekedet volt.)

A népi írók bűnül rótták fel, hogy hallgatnak az erdélyi és a felvidéki magyarok sorsáról. „De mit lehet várni egy »kandúr«-tól (Tamási Áron), egy »ringyó« Féja Gézától és egy örökké pénzéhes Illyés Gyulától. Most lefeküdtek kollektíven, és bizonyos, hogy jó pénzt fognak keresni... De akiket ők 1956-ban lelkesítettek, azok családtagjai nyomorognak, vagy éppen börtönben vannak. Nincs felmentés az írókra. Soha többé szerepük a magyar politikában nem lesz.”<sup>12</sup> „A népi írók elszakadtak a néptől, a közösségtől, s nem tudnak avult szemléletükkel, gondolataikkal ma már hatni. [...] a népi írók politikai szereplehetősége megszűnt, s rájuk a közéletben számítani nem lehet. Ez nem jelenti azt, hogy nem tudnak még irodalmilag értékes alkotásokat létrehozni, de ha nem tudnak a mai időkben élményanyagot szerezni, mint írók is teljesen lemaradnak.”<sup>13</sup>

Időnként reménykedett a szocializmusban perifériára szorított nemzedékének jövőbeli szerepében, bár a nemzetközi helyzet változásait figyelve egyre kisebb esélyt látott a belátható időn belüli rendszerváltozásra.

Az 1945 utáni évtizedek hibái nem szépítették meg előtte a Horthy-korszakot, és taszította egy Mindszenty berendezte konzervatív, katolikus, tekintélyelvű állam lehetőségére.<sup>14</sup>

6 TH O-11803/5.

7 „Rádai Balázs” 1960. május 11-i ügynökjelentéséből. TH O-11803/5.

8 TH O-11803/3.

9 TH O-11803/4.

10 TH O-11804/4.

11 TH O-11803/16.

12 „Sátor” ügynök 1960. július 12-i, illetve március 22-i jelentéséből. TH O-11803/5.

13 Zsigmond szavait „Rádai Balázs” ügynök idézi 1960. szeptember 20-án. Uo.

14 TH O-11803/26/a.

Magyarországot a környező államokkal békében élő, demokratikus Egyesült Európában képzelte el. „Mi 1956 után nyugodtan kivárhatjuk a kedvező alkalmat, mert mi megváltottuk a belépőjegyet az új Dunai Konföderációba. Addig pedig itthon nem szabad semmit sem kockáztatni. Most okosabbak leszünk. Jobban lemérjük a helyzetet, mint 1956-ban. Amíg az utolsó orosz el nem hagyja Csapat, nem kezdünk akcióba. Összeesküvést nem szervezünk. Vezető garnitúránk szenvedésben megedzve készen áll.”<sup>15</sup> Nemigen bízott a „kedvező alkalom” közeli eljövételében: a magyarokon kívül – úgy vélte – senkinek sem érdeke a világpolitikai helyzet megváltozása.

Szerinte nem az 1945-ös, hanem az 1956-os helyzet lehet a kiindulási pont: az oroszoktól független állami lét, a plurális parlamentáris demokrácia, amelyben minden olyan pártnak helye lehet, amely bírja a választók bizalmát. Korlátozott magántulajdonon alapuló társadalmat képzelt el, ahol érvényesül a versenyszellem, az egyéni kezdeményezőképeség, de ahol az önhibájukon kívül leszakadók sem halnak éhen. A szocializmus hosszú távon visszaveti a társadalmat: lefojtja a tehetséget, a nyugati technikai vívmányok silányabb kivitelű, iparszerű utánzására kényszeríti a társadalmat, zülleszt az erkölcsöket (a közös tulajdon következménye a gátlás nélküli lopás).<sup>16</sup> A parasztság kedvét elvették a földtől, a fiatalok nem akarnak visszamenni falura. A falun nem a téeszek létrehozása miatt emelkedik az életszínvonal, ahogy a sajtó hazudja: a falusi nép a földosztás miatt él jól, ami meglett volna a kommunisták nélkül is, s emellett a parasztok szabadsága is megmaradt volna.

Baráti társaságban nemegyszer beszélt arról, hogy mi történne egy esetleges rendszerváltás esetén. Két nagy párt – a sajtó és a tömegek rokonszenvét bíró katolikus párt és egy nyugati mintájú, „harmadikutas”, szociáldemokrata eszmeiségű párt – létrejöttét valószínűsítette. Ebből a konstrukcióból hiányozni fog a parasztpárt. „A Veres Péter-, Tildy-féle embereknek soha többé nem lesz helyük a politikai porondon. 56-ban is a második menetben elsöpörték volna őket. A nagybirtokokat nem állítják vissza, az ipari államosításokról eredménytelen viták folynak majd, mint 1956-ban. A bankok azonnal talpra fognak állni, és érdekeltségeikbe vonják a termelő üzemeket.”<sup>17</sup>

Büszke volt személyi integritására, arra, hogy véleményét akkor sem hallgatja el, ha hátrányok érik emiatt („ha emiatt rács mögé kerül az ember, hát akkor rács mögé kerülök”), akik őt figyelik, tudhatják, hogy „a szocializmusnak a hruscsovi és kádári megfogalmazását nem tettem magamévá” – mondotta 1961. április 5-én barátainak.<sup>18</sup> A civil polgári értékeket a kedvezőtlen körülmények ellenére sem akarta feladni. „Lehetetlen állapot – fejtegette barátainak –, hogy mi csak hallomásból tudunk Kovács Imre Németh László-cikkéről, de egyikünk sem olvasta.”<sup>19</sup> Pedig állítólag most már jár ez a folyóirat rendszeresen a Széchenyi Könyvtárnak is. Miért nincs egyikünkben sem annyi bátorság, hogy bemenjünk elolvasni?”<sup>20</sup>

15 TH O-11803/5.

16 TH V-147275/8.

17 TH O-11803/5.

18 TH O-11803/16.

19 Kovács Imre: Németh László megkövetése. *Új Látóhatár*, 1960. 117–119. o. Kötetben lásd uő: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Budapest, 1992, Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 293–297. o.

20 TH O-11803/6.

## BODOR GYÖRGY

Az állambiztonság érdeklődési körébe került társaságban Bodor György volt a legidősebb, 1905-ben Erdélyben – Kézdivásárhelyen – értelmiségi-hivatalnok családban született és nevelkedett. Jogi diplomát szerzett. Veszprémben, majd Budapesten nyitott ügyvédi irodát, 1940-től pedig vállalati jogtanácsosként dolgozott.

A harmincas években részt vett a hivatalosan támogatott ifjúsági mozgalmakban, tagja volt az Erdélyi Férfiak Egyesületének.<sup>21</sup> A harmincas évek második felében az egyetemista Csodaszarvas mozgalomban nemzetiségi szakértőként tevékenykedett, Bajcsy-Zsilinszky Endre 1930-ban alapított Nemzeti Radikális Pártjához 1934-ben csatlakozott. Ez a párt, bár több mint fél évtizedig létezett, nem tudott alapítója személyes vonzerején túllépő, megkülönböztető jegyeket felmutató országos politikai erővé válni. Meg akarta őrizni ellenzéki radikalizmusát, ugyanakkor a kormánypártot átformálva össznemzeti párttá szeretett volna válni: ez kudarcra ítélt vállalkozás volt. Bajcsy-Zsilinszky elképzelései rokoníthatók a magyarközpontú, reformhajlandóságú kormánypárti elképzelésekkel, a volt eszmetársaival egyre inkább szembekerülő politikus – velük a közös fajvédő múlt kapcsolta össze – ellenzéki pozícióból jobban hangsúlyozhatta az uralmon lévők között is erős németellenességet, a gyökeres agrárreform szükségességét. A Bajcsy-Zsilinszkyhez hű Bodor 1945 után a parasztpártban<sup>22</sup> vélte folytathatónak mentora és példaképe programját. Különösen hatott rá a politikus dunai konföderációs elképzelése, amelyet az ötvenes években újrafogalmazni, továbbfejleszteni igyekezett. A vádirat szerint „1955-ben írta meg Első lépés című tanulmányát, amelyben Erdély lakosságáról, gazdasági helyzetéről erősen nacionalista-soviniszta szellemben nyilatkozott”<sup>23</sup>. 1960 őszén *Európai Federáció* címmel tanulmányt készített, melyet társaságban többször megvitattak.<sup>24</sup> Rendszerváltozás esetén, ami egy esetleges harmadik világháború következménye is lehet, a nyugati hatalmak támogatni fogják, hogy a volt szovjet csatlós országok – Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, valamint Jugoszlávia – Magyarország vezetésével laza államszövetségbe tömörüljenek. Ezeknek a mind a nyugati, mind a keleti kiszolgáltatottságot megszüntető elképzeléseknek a legnagyobb gyengéje a környező országok fogadókészségének hiánya volt. Ebben a magyarokkal kapcsolatos kedvezőtlen történelmi tapasztalataikon túl az is szerepet játszott, hogy a szomszéd országok nemzeti érzelmekkel túlfűtött értelmisége az elképzelésekből – nem egészen alaptalanul – a magyar kultúrfőlny szándékát vélte kiolvasni. A tanulmányban körvonalazódni látszik egy Egyesült Európa-koncepció is, kissé emlékeztetve az Európai Unió terveire. Bodor szerint a majdani csatlakozást Magyarországnak a nyugati országoktól eltérő gazdasági és politikai struktúrája miatt hosszabb kiegyenlítő szakasznak kell megelőznie.<sup>25</sup>

21 Tanulmányt készített *A székelyek életéről* címmel, amelyet 1962-ben a házkutatás során a hatóságok lefoglaltak, majd perének lezárulása után visszaszolgáltattak.

22 Bodor a második világháborút közvetlenül követő években pártja képviselőjeként a Bukovinából a háború alatt Bácskába áttelepülő székelyek Tolna megyei letelepítését irányította.

23 TH V.147275/10.

24 A Bodor-tanulmány csak részleteiből, illetve baráti kommentárokból, valamint ellenségesen elfogult belüleges és bírósági interpretációkból rekonstruálható.

25 A vádirat ezt a részt idézi: „Ha a fanatikus doktrinerek kísérletezéseivel szédült és meggyötört kisállamokat mindjárt az első időszakban az európai szövetség vagy federáció egyenrangú tagjainak elismernék, azok abba csak zavart és diszharmoniót vinnének bele. A nyugati hatalmaknak ezért az első időszakban az egész zónát kvázi gyámsági területnek kell tekinteniük, amelyben együttes hivatásuk a gazdasági, politikai és morális újjászervezés. A kisállamok szuverenitását tehát átmenetileg a szövetség vagy federáció javára korlátozni kell.”

Bodort laza kapcsok fűzték a népi írókhoz: Féja Gézát még az *Előrs*-korszakból ismerte, az író szélsőséges, egyenlősítő radikalizmusa azonban ellenszenves volt számára. Szűkebb társaságához, a volt parasztpárti jobbszárnyhoz tartozó politikusokhoz hasonlóan a nagyhatalmaktól független, szociálisan érzékeny polgári demokrácia híve volt. Nézetei a rendőrség által lefoglalt egyik tanulmánya alapján illusztrálhatók. Bodor a kor lényegének a szédítő iramú ipari, technikai fejlődést tartotta, amely szerinte mind Nyugaton, mind Keleten – utóbbiban időben lemaradva és silányabb minőséggel – uniformizálja a nemzeti társadalmakat. Az emberek elbizonytalanodnak, a mértéktelen fogyasztásban élük ki magukat. A zűrzavar korában a két uralkodó eszme, a szabadságjogok primátusát valló liberalizmus és a gazdasági igazságosságot hirdető marxizmus is válságba kerül. Mindkét ideológia gyengéje, hogy nem számol az emberi természet esendőségével, megváltoztathatatlanságával, és mindenekelőtt az önzéssel. Értékrendjében első helyre a jólét biztosítása, másodikra az igazságosság lehetőség szerinti – a szükséges egyenlőtlenségeket megindokoló – érvényesítése került. Harmadikként a személyiség egyéni kiteljesedésének biztosítását, a „termelő ösztönök” érvényesíthetőségét hangsúlyozta. Szerinte a lélek egyre üresebb és kielégítetlenebb mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban, s ennek megváltoztatása jóval nehezebb, mint a jólét megteremtése. Ez utóbbi csak a magántulajdont tiszteletben tartó, versenyszellemen alapuló társadalomban lehetséges. Bizonytalan a kiútkeresésben: felveti ugyan a munkásrésztvények kibocsátásának, a munkástanácsok létrehozásának, a fogyasztók és a tőkések érdekellentéteit mérséklő szövetkezetek elterjesztésének ötletét, de maga is érzi, hogy ezek nem igazán megvalósíthatók, s talán nem is alkalmasak az individualista és a közösségi eszme szembenállásának megszüntetésére. A jövő szerinte mind az iparban, mind a mezőgazdaságban a nagy monopóliumoké, illetve a piacok és az árak kiegyenlítését biztosító államé. Az emberek zöme a munkabéréből fog megélni: ez csökkentheti a munka nélküli jövedelmek keltette feszültségeket.

Egyik barátja, az illúzióktól befolyásolt Gombos Ferenc így kommentálta naplójában a reális történeti látásmódról tanúskodó Bodor-tanulmányt: 1961. „április 7. péntek. Ma végre végigolvastam Bodor György barátom kitűnő írását az európai rendezés kérdéseiről. Jellemző, mennyire nem vesz tudomást ebben az írásában sem a társadalmi forradalom történelmi szerepéről és jelentőségéről. Az ő látása szerint a világpolitikát kizárólag nagyhatalmi érdekek, közelebbről nacionalista, hódító törekvések mozgatják.”<sup>26</sup>

## PÜSKI SÁNDOR

Az 1911-ben Békésen született, paraszti sorból értelmiségivé lett Püski Sándor<sup>27</sup> az 1962-ben perbe fogott társaság legismertebb tagja. A jogi egyetemet végzett, megélhetését jegyzet-sokszorosításból fedező fiatalember a harmincas években könyvkiadót és könyvesboltot alapított. A Magyar Élet a népi irodalom számos alkotását megjelentette, így a politikai jobb- és baloldaltól egyaránt érték támadások. Bár Püski kapcsolata meglazult a kiadói pályája indulásában szerepet játszó „turániskodó”, „ősmagyarkodó”<sup>28</sup> Honszeretet Egyesülettel, vállalta

26 TH V-147275/5. Perükben a vád Gombos naplóbejegyzéseire is épített. Bodor György Zsigmond Gyula és társai perében másodrendű, Gombos Ferenc ötödrendű vádlott volt.

27 1949-ben meghalt édesapja kétszobás parasztházat hagyott gyermekeire. Püski Sándor testvérei közül 1962-ben Gábor üzletvezetőként dolgozott Békésen a földműves-szövetkezeti lúszerboltban, Julianna egy termelőszövetkezeti paraszt felesége, Zsófia egy munkás felesége volt.

28 Püski jelzői az 1962. április 17-i kihallgatási jegyzőkönyvből. TH V-147275/2.

annak lapja, a *Magyar Élet* terjesztését, amelyet a harmincas évek végétől a baloldali szocialista eszmékkel rokonszenvező Fitos Vilmos, a Turul Szövetség kulturális irányítója szerkesztett. Joghallgatóként Püski Sándor tagja volt a Turul Szövetségnek. Püski vállalkozása 1942 után virágzott fel igazán, amikor a Nemzeti Bank egyik főosztályvezetője révén megismerkedett egy földbirtokossal, aki kezességet vállalt egy nagy összegű (összességében 250 ezer pengős) bankkölcsön felvételéhez, amit 1945 végére, már erősen leromlott pengővel sikerült kiegyenlítenie. Könyvterjesztési sikereit főleg a korszellemből következő rendkívüli igénynek köszönhetette: a kiütkereső értelmiségiek fogékonyak voltak a nemzeti és szocialista megtűnés lehetőségével kecsegtető gondolatokra, amelyekre bőven lelhetek a Püski-kiadványokban. „Aggodalom nélkül hiteleztem jövedelem nélküli középiskolás és egyetemi tanulók, kis keresetű fiatal értelmiségiek, munkások és parasztek ezreinek. Nagyobb része fizetett is rendszeresen, de a többinek sem kellemetlenkedtem soha, és így azok annál nagyobb hálával és buzgalommal terjesztették a könyveimet” – mondta Püski 1962-ben.<sup>29</sup> Nagy forgalmú könyvnapokon – az országban száz helyen állított sátrat –, irodalmi esteken népszerűsítette könyveit. A cenzurától nem kellett tartania: dr. Bary Zoltán főügyész a segítségére volt.<sup>30</sup> 1942–1944 között hat-tíz alkalmazottat foglalkoztatott, köztük volt a lektorként dolgozó Gombos Ferenc.

Püski Sándor nevéhez fűződik az 1942-es és 1943-as balatonszárszói Soli Deo Gloria ifjúsági tábor megszervezése is.

Püski 1945-ben lépett be a parasztpártba, amikor a változások egyre inkább balra, a szovjetbarát politika irányába sodorták az országot. Bár mentorai közé tartozott az akkori politikai elitből Veres Péter, és az ő hatására valamelyest Erdei Ferenc is, nem tudták megakadályozni, hogy az igazoló eljárások során ne feddésel igazolják szélsőjobb, antiszemita szellemiségű (a határozatban: a „jobboldali”, „nyilas érzelmű” jelzők szerepelnek) szerzők – Kádár Lajos, Kodolányi János, Sinka István, Erdélyi József, Féja Géza, Németh László – műveinek kiadása és terjesztése<sup>31</sup> miatt. Néhány évre Békésen telepedett le, ahol szerkesztette – felvirágoztatta – a *Békés* című lapot. Helyi parasztpárti politikusként a választásokon sikerre vitte pártját: mind 1945-ben, mind 1947-ben az országos szavazati arányt messze felülmúlóan adták voksukat a helyiek a parasztpártra. Azok közé tartozott, akik nyíltan szóvá tették a kommunisták antidemokratikus megnyilvánulásait, többek között az 1947-es választási csalásokat. Budapesti könyvkiadóját és boltját 1950-ben államosították. Hozzá hasonlóan agilis és jó szervező képességű feleségével kerámiaműhelyt létesített, amely 1970-es kivándorlásukig a család alapvető megélhetési forrása maradt.

A Rákosi-korszakban három rendőri ügye volt. 1949 nyarán barátaival – köztük Zsigmond Gyulával – röpiratban szándékoztak szóvá tenni a rendszer hibáit. Csak egyikük, Kristó Nagy István készített röpirattervezetet, de végül azt sem vitatták meg. Püskit csak több mint fél év elteltével tartóztatták le, s még aznap megpróbálták beszervezni. Megbízták azzal, hogy Veres Péterről készítsen jelentéseket. „A kihallgató ijesztgetett Faust Imre könyvkiadó sorsával, akit kb. fél évvel korábban már lefogtak – állítólag trockistaként –, és azóta nem tudunk róla semmit” – írja 2002-ben megjelent könyvében.<sup>32</sup> Püski attól félt, hogy őt is nyomtalanul eltüntetik. Néhány óras gondolkodás után elfogadta a „látszatszolgálatot”, aláírta a beszervezé-

29 Uo.

30 Püski és Bary Zoltán kapcsolatának háttérére lásd a 31. lábjegyzetet.

31 Bary József *A tiszazszlári bűnper* című műve nem szerepelt a feddés okai között. A könyvet 1933-ban az Egyetemi Nyomda adta ki, Püski kiadója az 1942-es második kiadást a szerző fiával, dr. Bary Zoltán főügyésszel egyeztette. Az 1945-ös első letiltási listán, a fasiszta könyvek indexjegyzékében még nem tüntették fel a könyvet.

32 Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*, Budapest, 2002, Püski, 150. o.

si nyilatkozatot, hogy kiengedjék, s beszámolhasson a történekről családjának. Ha másodszor is eltűnik, szerettei már tudni fogják, hogy az Andrassy út 60-ban kell keresniük. Még kiszabadulása napján felkereste Veres Pétert, és elmondta neki a történeteket. Megegyezett vele, hogy időnyerés céljából látszatjelentéseket ír róla. ÁVH-s kapcsolattartó tisztje 8-10 nap elteltével az utcán találkozott vele. A kocsijában beszélgettek. A belügyes elégedetlen volt a jelentéssel, másokra is kíváncsi volt. Püski húzódozott, végül megegyeztek: a második alkalommal Kodolányiról, a harmadikon Sinkáról jelentett. A negyedik találkozóra üres kézzel érkezett. Az ötödiken beszámolt Kovács Imre rádiónyilatkozatáról, úgy, ahogy azt Kristó Nagy Istvántól hallotta. Újabb sürgetés, fenyegetőzés, majd a vizsgáló tiszt nem jelentkezett többé. Püski a számára kedvező változást a meginduló szociáldemokrata perekkel hozta összefüggésbe. Úgy gondolta: a kommunisták a két „ellenség”, a népiek és a szociáldemokraták közül ez utóbbiakat tartották veszélyesebbnek.

1952-ben közveszélyes munkakerülés, 1954-ben üzérkedés gyanújával kezdtek ellene eljárást: mindkét ügy felmentéssel végződött.

A Nagy Imre miniszterelnöksége alatti oldódás idején Veres Péter, az Írószövetség akkori elnöke felkérte, hogy vegyen részt a kiadói főigazgatóság szervezésében, de ő elhárította az ajánlatot. 1956 nyarán tervbe vette egy – a népi írók szellemiségét tükröző – kiadó és folyóirat alapítását, amit barátaival, többek között Zsigmond Gyulával is megbeszélt. Rendszerkritikus, öntudatos, csak saját körükben terjesztett felhívással fordult írótársaihoz: „A múltban valamennyien egyéni karrierünket is feláldoztuk a népünk sorsára figyelő szellemi és politikai meggyőződésünkért, s most sem egyéni sorsunk, a bennünket ért sérelmek határozzák meg elsősorban magatartásunkat [...], hanem az ország és benne a magyarság állapota. Nem voltunk, s ma sem vagyunk reakciócsak, s nem sírjuk vissza a régi rendszert, de engedjék meg a politikusok, hogy ne örüljünk a diktatúrának, a mezőgazdaság és a kisipar lerontásának és a szövetségi mozgalom lejáratásának. [...] Nem a földosztás volt a baj forrása [...], hanem az, hogy évekig jogbizonytalanság gátolta a gazdasági fejlődést, a termelőszövetkezetek 1948-ban elkezdett erőszakos szervezésével és a »kulák«-irtással máig is kiható módon elrontották az állam és a parasztság viszonyát és a szövetség lassúbb, de eredményesebb fejlődését. [...] A nemzet szellemi gazdálkodásában éppen olyan pazarlás folyt és folyik idővel, ideggel és energiával, mint az anyagiéban. [...] Nem vagyunk kommunisták, s csak a magunk módján tudunk ebben a jobbtásban részt venni. A magunk módja pedig: önálló lap- és könyvkiadó” – írta.<sup>33</sup> (A szervezést a forradalom szakította meg.)

A forradalmat követő években Püski volt a kapocs a népi írók és a volt politikus parasztpártiak között. Ő tartotta a lelket a kádári politika által a legális szerveződés lehetőségétől megfosztott parasztpártiakban, sőt fiatalokat is igyekezett bevonni a parasztpárti eszme körbe. (Arra nem gondolt, hogy többüket beszervezte a belügy.)

Püskit kiadói tevékenysége, az 1956-os forradalom alatt a Petőfi Párt Szellemi Irányító Testületének szervezése, majd a Magyar Írás Szövetség 1957 eleji megalapítási kísérlete különösen közel hozta a népi írókhoz, akik közül néhányan a barátai is voltak, többségük pedig elvbarátja és üzletfele. Zsigmond Gyulától eltérően átértézte, hogy mit jelent egy írónak a megjelenés hiánya, s ezért közvetíteni próbált a hatalommal tárgyaló írók és minden kompromisszumot ellenző parasztpárti barátai között. „Kassai” ügynök jelentéséből tudható, hogy 1957 decemberében optimistán ítélte meg a népiek és a hatalom közötti tárgyalások kimenetelét úgy látta: a hajlandóság mindkét oldalról megvan. „Az írók már mind mellé álltak az új politikának, Erdélyi József, [...] és Sinka István is, aki pedig a legkésőbbben határozta el ma-

33 Püski: i. m. 185–186. o. és TH V-147275/5.

gát” – idézte szavait az ügynök.<sup>34</sup> 1958 májusában érzekelte a hatalom keményedését. Ezt arra az értesülésére alapozta, hogy a népi írók – Veres, Illyés, Tamási – leadott kéziratait (Féjaé kivételével) a kiadók és folyóiratok visszautasították, ami ellentmondani látszik a népiek azóta is sokat hangoztatott passzív rezisztenciájának. Aggódott, hogy esetleg pert készítenek elő ellenük. „A népieket nem lehet polgári reakcióval vádolni” – mondta „Keleti” ügynöknek.<sup>35</sup>

Püski 1959 elején a hatalom és az egyes népi írók között létrejött hallgatólagos kiegyezést annak tulajdonította, hogy Kádár saját balosaival szemben keresett külső szövetségeket, ezért ajánlott fel képviselői mandátumot Veres Péternek és Szabó Pálnak, akik elvállalták a „csendes szemlélő” szerepét annak fejében, hogy a népi írók elleni éles hang megszűnik. Nem ítélte el a közeledés további lépéseit sem, hiszen nem egyoldalú behódolásról volt szó: engedmények kicsikarásáról folytak a tárgyalások az írók és a hatalom képviselői között.<sup>36</sup> Az egyéni „megoldásokkal” azonban nem minden esetben értett egyet. Németh László kiegyezését elsietettnek, meggondolatlanak ítélte.

Világszemlélete „harmadikutas”, etnikai meghatározottságú volt. Nézetei alapján helye a parasztpárti középtől valamelyest jobbra jelölhető ki. Kedvezően időkben is élt a szabad véleménynyilvánítás lehetőségével, amiből a hazugságra ösztönző politikai érákban nem kevés hátránya származott.

Politikai tekintélynek Bibó Istvánt fogadta el, akinek írásaira már 1945–1948 között is felfigyelt, de csak 1956-ban kerültek személyes kapcsolatba. A forradalom leverését követő ellenállás időszakában kidolgozott Bibó-javaslatok mélyítették Püski megbecsülését. „Dr. Bibó volt az – olvasható 1962. április 5-i kihallgatási jegyzőkönyvében –, aki a bennünk meglévő és az általunk vallott politikai koncepciót olyan magas fokon megfogalmazta és meghatározta, ami nekünk mindaddig nem sikerült.”<sup>37</sup> Amikor Püski ezt a vallomást tette, az 1958-ban életfogytiglanra ítélt Bibó még börtönbüntetését töltötte. Püski, amíg maga is börtönbe nem került, minden követ megmozgatott kiszabadítása érdekében. Amikor 1957-ben még szó volt arról, hogy a parasztpárt képviselőjében felszólalhat a Hazafias Népfront ülésén, előre megírt, s végül felolvasásra nem került beszédében Bibó érdekében is szót emelt: „Bibó Istvánnak, kedves barátunknak és bajtársunknak az egyetemen és az Akadémián a helye, nem a börtönben.”<sup>38</sup> Már ekkor amnesztiát sürgetett. 1960-ban helytelenítette, hogy az amnesztia meghirdetésekor Bibót nem engedték szabadon.<sup>39</sup>

El nem hangzott beszédéből nézetei is reprodukálhatók: „Szocialisták vagyunk, vagyis magunkénak valljuk a közösségű alapelvű társadalmi rendszert, és a kapitalizmus és a kommunizmus között előbb-utóbb bekövetkező szintézisben a szocialista oldalt kívánjuk erősíteni. [...] Magyarok vagyunk, a magyar érdek és ízlés legyen döntő nemzeti életünkben. Nem kívánjuk idegenekre ráaggatni a mienket, de nem akarjuk másolni az övéket, akár nyugati, akár keleti legyen is az. Minden értéket megbecsülünk, s a nevelő kultúrhatások elől sem kívánunk elzárkózni, de engedjük meg nekünk, hogy magunk különböztesünk és válogassunk

34 TH O-11803/4.

35 TH O-11803/10.

36 1959–1960-ban Németh László, 1961-ben Illyés Gyula adta fel a passzív rezisztenciát. Féja Géza, Tamási Áron és Sinka István rendszerellenessége is oldódott. Bár egymás „behódoló” gesztusait nehezményezték, végletes szembekerülésig nem jutottak el, hiszen lényegében valamennyien ugyanazt cselekedték: kénytelen-kelletlen elfogadták a „létező szocializmust”, s ebben nem különböztek a lakosság többségétől.

37 TH V-147375/2.

38 Püski: i. m. 72. o. és TH V-147275/5.

39 Bibóhoz fűződő kapcsolatáról Püski részletesen ír 2002-ben megjelent könyvében, lásd Püski: i. m. 172–174. o.

köztük, és sem keresztyén, sem szocialista kötelesség címén ne lehessen ránk erőltetni olyat, amit nem szeretünk. [...] nem kívánunk akadályozni senkit politikai, vallásos vagy kulturális meggyőződése gyakorlatában. Valljuk az önkéntes megismerés és meggyőződés erejét, s bízzunk a népünkben. Jeleink vannak arra, hogy ez a bizalom kölcsönös. Össze szeretnénk békíteni népünk nagyobb részét is a szocializmussal, mert most nagyon nincs vele békességben. [...] Hagyják meg az embereknek a különvélemény szabadságát, s attól, aki nem tud többet adni, elégedjenek meg azzal, hogy alkalmazkodik a jogrendhez, és elvégzi becsületesen a munkáját. [...] Ne erőltessék, hogy szeressük a diktatúrát, még ha azt proletárdiktatúrának nevezik is. A legtöbb, amit ígérhetünk, hogy ideiglenesen beletörődünk.”<sup>40</sup>

1962-ben, miközben büntetését töltötte, nyomozótisztai kérésre írásba foglalta a népi mozgalomról vallott nézeteit, amelyek csak árnyalatokban (például a zsidóellenesség burkoltabb benne)<sup>41</sup> térnek el a korábbiaktól. Börtönben írt dolgozatában az „úri” Magyarország megszüntetését, a semleges, demokratikus, „tehát népi” Magyarország megteremtését emeli ki, a „nagymértékben korlátozott magántulajdonú gazdasági rend”, a „vegyes gazdálkodás”, az állam és az egyház szétválasztása mellett teszi le a voksot. Óvatosan felveti Trianon revízióját – „a velünk néprajzi egységben élő magyarság békés egyesítését” – a kelet-közép-európai kis államok laza államszövetségének keretében.<sup>42</sup>

A kisebbségben élő magyarok közül leginkább a leghátrányosabb helyzetű erdélyiek sorsa foglalkoztatta. Erdélyt etnikai sokszínűsége miatt önálló államként, a Dunai vagy Közép-Európai Konföderáció részeként képzelte el. Társaihoz hasonlóan „ruszki gyarmatnak” tartotta a kommunisták uralta Magyarországot, a Szovjetuniót pedig népeket leigázó imperialista nagyhatalomnak. Püski próbálta rávenni Veres Pétert, Illyés Gyulát és Tamási Áront, hogy tegyenek lépéseket a romániai magyarok egyre kilátástalanabb sorsának könnyebbé tétele érdekében. Javasolta, hogy az írók kérjék Hruscsovtól az üldözött erdélyi értelmiség védelmét.<sup>43</sup> Az erdélyi magyarságot fenyegető veszélyt gyakran szóba hozta ismerőseinek: „fel kell rázni az embereket az erdélyi magyarság iránti közönyükből. Elvész a magyarság a szovjet agyonreklámozott nemzetiségi politikája közben, és ezt itt nem akarják észrevenni” – fejtette 1959 novemberében „Sátor”-nak.<sup>44</sup>

A magyarországi zsidóságról azt tartotta, hogy mint 1956 előtt, 1956 után is elfoglalják a politikai, gazdasági és kulturális vezető posztokat, s ezzel a nehezen elviselhető társadalmi átalakulásokat még nehezebbé teszik. Nem magyar, hanem szovjet érdekeket képviselnek. Barátai hozzá hasonlóan gondolkodtak, de Püskit foglalkoztatta leginkább a „zsidókérdés”. Számon tartotta az emberek származását, az *Élet és Irodalom* egyik számát így kommentálta barátainak: „a legutóbbi számot átnéztem, 32 szerző közül 28 zsidó volt”<sup>45</sup>.

„Szeretjük népünket s benne magunkat, de nem gyűlöljük velünk élő más nemzetiségű polgártársainkat, így a zsidókat sem. De vegyék már egyszer tudomásul ők is és mások is, akiket illet, hogy vendégek ebben az országban, s csak akkor láthatjuk őket szívesen, ha nem

40 Püski: i. m. 71–73. o. és TH V-147275/5.

41 Szerinte kívánatos „a nemzetiségek kizárása a nemzet szempontjából létfontosságú államrendbeli és kulturális pozíciókból”.

42 Püski: i. m. 57–65. o.

43 TH O-11803/26/a. Nagy Endre, perük fiatal (1927-ben született, mérnök volt) mellékszereplője arról számolt be kihallgatónak, hogy a kolozsvári magyar egyetem felszámolása idején felöltött Püskiéék társaságában, hogy levélben kellene kérni a magyar párt- és állami vezetést, hogy lépjenek közbe; a javaslatnak nem lett folytatása.

44 TH O-11803/4.

45 TH O-11803/1.

avatkoznak be túlságosan belügyeinkbe, s nem akarnak mindenáron vezetni bennünket. (Nem szól ez azoknak, akik teljes érzés- és gondolatvilágukkal be tudtak olvadni a magyarságba.) Legyenek szerényebbek, s elégedjenek meg azzal, hogy helyzetüknél fogva általánosságban mindenképpen társadalmunk felső szintjén élhetnek” – fejtegette 1957 nyarán írásban.<sup>46</sup> Püski helytelenítette, hogy a kormány gátolja a magyarországi zsidók kivándorlását. Arra az 1962. március 21-én feltett kihallgatói kérdésre, hogy kitől vagy mitől féltik Püskiéket a magyarságot, Püski így válaszolt: „A közelmúltban a németektől, jelenleg az oroszoktól féltettük, illetve féltjük a magyarság létét és a nemzet érdekeit, a magyarság ízlését és kultúráját pedig a zsidóságtól.”<sup>47</sup>

## AZ ÜGYKREÁLÓK

A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Osztálya 1957 januárjában továbbította „hálózati úton” – elsősorban ügynökjelentések révén – szerzett értesüléseit az MSZMP vezetésének. Jelentésüket Kállai Gyulának címezték. Feltételezték, hogy a parasztpárthoz tartozó népiek összefogtak a korábban zömmel a kisgazdapártban politizáló volt magyar közösségi politikusokkal, Arany Bálinttal és Vásárhelyi Zoltánnal,<sup>48</sup> s a nyílt politikai szerepvállalás helyett kulturális szövetkezet alapításával kívánják magukat átmenteni.

A Horthy-rendszerhez kapcsolja őket – írták –, hogy közülük többen az 1943–1944-ben működött Magyar Irodalompartoló Társaság vezetőségi tagjai voltak, amely szervezet „anti-baumgartenista és zsidóellenes volt”. A népi írók közül többenek – Erdélyi Józsefnek, Kodolányi Jánosnak, Szabó Pálnak, Sinka Istvánnak, valamint Németh Lászlónak és Szabó Lőrincnek – jelentős pénzszegeket ítélt a társaság.<sup>49</sup> (A felsorolt írók többsége Baumgarten-díjat is kapott, néhányan többször is.) A jutalmazás alapfeltétele az árja származás volt. A belügyes szervek a Magyar Irodalompartoló Társaság egyetlen képviselőjét sem nevezték meg. Központi figurának Püskit tartották, aki valóban a nagyszabású kulturális vállalkozás ötletadója és kidolgozója volt, de a Magyar Irodalompartoló Társaságot, amely a *Magyar Élet* – Gombos Gyula lapja – körül szerveződött, nem ő irányította.

A belügy azt javasolta a politikai vezetésnek, hogy a szövetkezet engedélyezését egyelőre lebegtessék, és keltsék azt a látszatot, hogy az állam hajlandó tárgyalni a szövetkezetalapítók-kal: „Ezzel megakadályoznánk a népi írók elidegenedését, újbóli elzárkózását rendszerünk-től, s a tárgyalások során elérhetnénk, hogy már nekünk is megfelelő irodalmi tevékenységben vegyenek részt.”<sup>50</sup>

46 TH V-147275/2.

47 Uo.

48 Arany Bálintot dr. Donáth György és társai perében tizenkét évi fegyházra, dr. Vásárhelyi Zoltánt Místéth Endre és társai perében hatévi fegyházra ítélték államellenes szervezkedésért. „Harmath” 1957. június 13-i ügynökjelentésében felsorolt NPP-tagok, akik a Magyar Közöseégnek is tagjai voltak: dr. Ferenczi Zsigmond ügyvéd, dr. Borbély Ervin ügyvéd, dr. Zsigmond Gyula, SziJ Rezső lelkész, Veres Péter (Imre Gyula közlése szerint), Féja Géza, Kovács Imre, dr. Püski Sándor, Kodolányi Gyula, dr. Bibó István (dr. Józán Imre közlése szerint).

49 A társaság tagjainak évi 100 pengő tagsági díjából kapta meg 1943-ban Szabó Dezső a 10 ezer pengős nagydíjat. 1944-ben a nagydíj jutalmazottja László Gyula lelt *A honfoglaló magyar nép élete* című könyvével, amelyet Püski kiadója jelentetett meg. „A többi, egyenként 3000 és 2000 P-s díjakkól majdnem mindegyik népi író kapott Erdélyi Józseftől Darvas Józsefig.” Püski: i. m. 54. o.

50 TH O-11803/4.

1957 tavaszán a népi írók tábora érzékelhette az uralmon lévők valamelyes jóindulatát. A hatalom el akarta szigetelni a népieket forradalom alatti harcos társasáiktól, a Nagy Imre mellé állt kommunista íróktól. A megosztó taktika nem volt sikeres: a népiek nem álltak be a sorba, bár nem vetették el azt a lehetőséget sem, hogy informális eszmecserék révén befolyásolhatják valamelyest a kommunistákat.

A szervek egyre nagyobb ellenszennvel figyelték a „nemzeti tábor” magabiztosságát. Azal riogatták Kádárékat, hogy a népiek jobbra tolódtak: összefogtak a kiscgazdapárt, valamint az 1945 előtti nacionalista csoportok újra tevékenykedni kezdő tagjaival. Azt kívánták bizonyítani, hogy nincs – és nem is volt – lényegi különbség a hajdani jobboldal és a szélsőjobb bizonyos csoportjai, valamint a parasztpártiak nézete, mentalitása között. Azt próbálták elhittetni a pártvezetéssel, hogy a parasztpárt „jobbszárnya” – Bibó István, Zsigmond Gyula, Püski Sándor és mások – „megtorlást helyezett kilátásba az MDP vezetőivel szemben [?!]”. 1956-ban az Írószövetséget használták „fedőszervül”, majd 1956 novembere után magánlakásokon (a jogász politikusok Bibó lakásán, az írók, művészek pedig dr. Tompa Kálmán orvos lakásán) szervezkedtek. Azt kívánták, hogy az „ellenforradalom szellemi előkészítéséért”, valamint 1956. október 23-a utáni „kommunistaellenes szervezkedéseikért” indítsanak eljárást ellenük. Leginkább a levelek felbontásából, valamint belföldi és külföldi beépített ügynökeik jelentései révén jól ismert emigráns kapcsolataikat hozták fel velük szemben. Az emigrált parasztpárti politikusok közül különösen Kovács Imrét (az NPP volt főtitkárát), Borsos Sándort (az NPP ifjúsági szervezetének vezetőjét) és Mikita István<sup>51</sup> tartották veszélyesnek: őket a hazaiak felbujtóiként igyekeztek beállítani. Panaszkodtak, hogy a vidéki parasztpártiakról a szervek ügynökhálózatának szétzilálódása miatt nem tudnak semmit, pedig a tanítók, orvosok, ügyvédek közül sokan kerültek a népiek ideológiai befolyása alá. A fővárosban is „csak” hat ügynök és két informátor jelent a parasztpártiakról. A belföldi hiányosságok felszámolásával egyidejűleg javasolták emigránsok beszervezését, illetve hazai ügynökök külföldre „telepítését”, valamint „bomlasztási célból” a külföldön beszervezett parasztpártiak hazatelepítését.<sup>52</sup>

A belügy talán legképzettebb informátora, „Harmath András” 1957 tavaszán adatgazdag beszámolóban érvelt a kommunistaellenes erők – a „jobboldali”, „emigrációs befolyás” alatt álló parasztpártiak, a „nemzeti kommunisták”, a kiscgazdák és a szociáldemokraták – összefogásának veszélye mellett. Jelentésében többször kitért Zsigmond Gyulára is, akit jól ismerhetett. „Dr. Püski Sándor (a Magyar Élet volt könyvkiadóvállalat tulajdonosa) és dr. Zsigmond Gyula, a Tervhivatal volt titkára között szoros politikai barátság fejlődött ki az évek során, s e csoportosuláshoz kell számítani dr. Zsebők Zoltán volt NPP-államtitkár röntgenorvost, valamint dr. Bibó István jogászt, volt egyetemi tanárt.” 1956 decemberében Zsigmond továbbította az FKgP és az NPP kibontakozási javaslatokat tartalmazó memorandumát az Amerikai Egyesült Államok követségére. („Az USA-követség olyan jelentősnek tartotta ezt a memorandumot, hogy – miután tudomásukra jutott, hogy a memorandum kidolgozásában dr. Bibó Istvánnak volt oroszlánrésze” – elhatározták, szabad választás esetén anyagilag is támogatják az NPP-t – írja Zsigmond Gyulára hivatkozva egy másik jelentésében „Harmath”). „Harmath” jelentette azt is, hogy a parasztpárti vezetést felhábortotta, hogy az SZDP a „zsidó” Schiffer Pált delegálta a koalíciós megbeszélésekre. Ezekre a megbeszélésekre Bodor György, akkor

51 Mikita (a belügyes jelentésekben tévesen Nikita) István (1913–) kisbirtokos az NPP egyik vezetője, 1947-től országgyűlési képviselője volt; Kovács Imre hívének számított. 1948 februárjában kizárták a pártból, és megfosztották képviselői mandátumától. Egy hónap múlva külföldre menekült. Svájci emigrációjából 1961-ben tért haza.

52 TH O-11803/10.

az ózdi kohászati üzemek jogtanácsosa is részt vett. „Amikor Kádár János magához kérette Farkas Ferencet, a Petőfi Párt főtítkárá, helyette dr. Zsigmond Gyula jelent meg. Kádár elvtárs lényegében alig állt vele szóba” – jelenti „Harmath”.<sup>53</sup>

Az ügynök 1957. június 13-i 44 oldalas (!) jelentésében „politikai és pszichológiai” tapasztalatokra hivatkozva helyeselte a pártonkívüliek bevonását a gazdasági és a kulturális életbe: „aki a rendszerrel együttműködik, az évek múlásával egyre több olyan intézkedést vél felfedezni, amely a nép érdekeit, a nagy tömegek jólétét és emelkedését szolgálja” – írja. A pozícióba kiemelték (az ügynök az általa javasolt népiek névsorát, egykori és javasolt beosztását is mellékeli) megzavarják a többiek: irigységet keltenek azokban, akiket mellőz a hatalom: „dr. Püski Sándor, Farkas Ferenc és dr. Zsigmond Gyula kohéziós ereje egyszerre megszűnne, és politikailag is, erkölcsileg is jelentéktelenné válnának”, a népi írók műveinek megjelentetésével pedig szertefoszlana a legenda, hogy a népiek nem kollaborálnak a kommunistákkal – jósolja az ügynök.

„Sátor”, a másik szorgalmas besúgó, hasonlóan vélekedett, mint Harmath: ő az „adminisztratív vezetők”, Farkas, Zsigmond és Püski semlegesítését (és nem mártírrá tételüket) ajánlotta megbízóinak. Erős Kovács Imre-ellenes érzelmek dúltak benne, s antiszemizmusával ügynöktársát is felülmúlta: a Petőfi Párt „Kovács Imre pártja. Azé a Kovács Imréé, aki nagykapitalista zsidó nőt vett feleségül, és 30 000 dollárral hagyta el az országot. Kovács Imre külföldön megjelent könyvei és cikkei megmutatják, milyen köze lett volna a pártnak a 48-as szabadságeszményekhez. Elő kell venni azokat, és a sajtóban közölni kell, mint a Petőfi Párt programját, és nem marad el a kiábrándulás. Meg kell írni, milyen lázasan kereste a Petőfi Párt a kapcsolatokat Baranyai Lipóhoz, itthon élő Petőfi párti vején és feleségén keresztül. Már dollárkölcsonokról tárgyalt a Bécsbe indulásra” – gyűlölködött „Sátor”. A fedőnév mögött a kommunista párttal lepaktált, a „jobbszárny” forradalom alatti sikerei miatt elkeseredett, vezető parasztpárti funkcionáriust sejthetünk. „Sátor” szerint Farkas megnyerhető, s ha ő beáll a sorba, az írók ellenállása is megtörik, és újra örömmel járulnak hozzá műveik kiadásához. „Más, ha Farkas kéri, és más, ha a hitközség” – utalt a zsidó származású kultúrpolitikusokra „Sátor”.<sup>54</sup>

Az üggyel foglalkozó Hollós Ervin rendőrnnyomozó alezredes vezette belügyesek már 1957 nyarán internálni szerették volna Püski Sándort, de nem kaptak rá feletteseiktől engedélyt.

Végül a politikai nyomozó hatóság 1958 májusában létesített csoportdossziét „a népies írók körében tapasztalható ellenséges tevékenység felderítésére és elhárítására”. Az ügynöki bizalmas nyomozást két személy – Tompa Kálmán<sup>55</sup> és Püski Sándor – ellen indították meg. A belügy 1958 nyaratól „Harmadikosok” fedőnéven kutakodott a parasztpárt vezetői és szellemi irányítói után. Különösen Püski, a népi írók „gardírozója és istápolója” érdekelte a politikai nyomozókat.

1958. december 11-én egy belügyes összefoglaló jelentésben ez áll Püskiről: „A népiesekkel való barátságát a mai napig fenntartotta, s mint ellenséges beállítottságú személy az irodalmi életben gócot képez.” Hatással van Veres Péterre, Féja Gézára, Tamási Áronra és más népi írókra, „mint tanácsadó és összekötő kapocs tudatos, visszahúzó erő a népies írók között”<sup>56</sup>. 1958 őszén a szervek már szervezkedésre gyanakodtak: a jobboldali népiek

53 TH O-14822/1.

54 Uo.

55 A Tompa-ügyről lásd Ständeisky Éva: Egy születésnap következményei. In *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Ständeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 109–123. o.

56 TH O-11803/2.

„ellenséges tevékenysége abban áll, hogy védelmezik a harmadikutas, nacionalista népi ideológiát, és annak fenntartására, a párt politikájától való távolmaradásra, szembenállásra buzdítják és szervezik a népi írókat, művészeket, értelmiségieket” – „szemben állnak a népi demokratikus rendszerrel”.<sup>57</sup> Szeptember 22-i intézkedési tervükben került figyelmük középpontjába a „szélsőséges nacionalista” Zsigmond Gyula, akit hét ügynök figyelt<sup>58</sup>, és hivatali főnöke is a szervek embere volt.<sup>59</sup> Az ügyéhes politikai nyomozó hatóság a volt MDP-funkcionárius, Hollós Ervin irányításával a baráti társaságokban, a „kis körökben” vélte felfedezni az államellenes szervezkedés csíráit. Püskire is leginkább a lakásán tartott összejövetelek miatt gyanakodtak: szerintük a házigazda taktikai tanácsokkal látta el a hatalommal tárgyaló népi írókat, valamint „adatokat gyűjt a [t]é[sz]-szervezésekről” azt bizonyítandó, hogy erőszakkal kényszerítik a parasztokat a közös gazdálkodásba, ami tönkreteszi őket. Summázatuk szerint „dr. Püski Sándor a parasztpárt jobbszárnyához tartozott, a harmadikutas nacionalista ideológia híve, környezetét is ilyen irányban igyekszik befolyásolni.”<sup>60</sup> A besúgókkal, telefonlehallgatással, levélfelbontással, lakásba szerelt poloskával figyelt „jobboldali” népiek, ha azt hitték, hogy maguk között vannak, valóban vitriolos kritikával illették a kommunistákat.

1959–1960-ban az ügy „leült”. Bár a megfigyelések, lehallgatások, kiértékelések tovább folytatódtak, a belügyesek nem javasoltak, a politikusok pedig nem szorgalmaztak további lépéseket. Erre az időszakra esik Németh László kiegészése a rendszerrel, ami megosztotta a volt parasztpártiakat. Ezt az állambiztonságiak elégedetten konstatálták: „Németh László leválasztása nagy vereség a részükre, fejetlenséget okoz”<sup>61</sup>. A szélcsendben szerepet játszhatott, hogy a Tompa-ügy zsákutcának bizonyult: nem voltak politikailag kriminalizálható elemek, bár a szervek még hónapokig reménykedtek, hogy engedélyt kapnak a pártvezetéstől a Tompa doktor lakásán lehallgatott népi írók perbe fogására. Ennek éppen az ellenkezője történt: Németh László és Illyés Gyula megnyerésének érdekében Kádárék lemondtak a többiek esetleges nyilvános zaklatásáról. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy ad acta tették a Keresztury Dezsővel kapcsolatos, egyre gyarapodó megfigyelési iratokat. A hatalom békülési szándékának ítélték sokan, hogy 1960-ban íróküldöttség – Tamási Áron, Juhász Ferenc, Otlík Géza – utazhatott Angliába.

A tágabb politikai összefüggések sem kedveztek a volt parasztpárti politikusok elleni nyílt fellépésnek. A hatalmat sokkal inkább foglalkoztatta az „egyházi reakció” vélt szervezkedése és a „huligánok” provokatív akciói. 1960 nyarán a PB elé került a Belügyminisztérium előterjesztése „a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről”. Bár a legfőbb politikai grémiumban voltak olyanok, akik a belügyesekhez hasonlóan el akarták túlozni a „fasiszta, nacionalista” veszélyt – ilyennek minősítették Zsigmondék „szervezkedését” is –, a józanabbak, vagyis a valós helyzetet pragmatikusan megítélők – Fock Jenő, Kállai Gyula, Fehér Lajos – mérsékletre intették őket.

A Zsigmond-ügynek Nyugat és Kelet felé is voltak elágazásai. A szervek a Szabad Európát, az amerikai titkosszolgálatot, s „eszközüket”, a magyar emigrációt gyanították a felbujtók között. A nyugati országok budapesti követségeit eleve hírszerzőbázisnak tekintették: minden

57 TH O-11803/1.

58 „Harmat(h)”, „Sátor” (1959-es operációja idején a kórházban is gyakran látogatta a benne meghízó Zsigmondot), „Varga”, „Keleti”, „Kassai”, „Csaba” és „Rádai”.

59 TH O-11 803/5.

60 TH O-11803/4.

61 TH O-11803/5.

magyar állampolgár gyanús lett, aki valamilyen kapcsolatba került velük: Zsigmond, Bodor és Püski ilyen személyek voltak. Így terelődött a szervek figyelme Gál Istvánra, a műfordító és Babits-kutató irodalomtörténészre, aki 1946-tól 1972-ig az angol nagykövetség könyvtárosa volt, s mind Püskiékkel, mind az emigrációval kapcsolatban állt. Gál, ahogy az őt közelről ismerő, rosszindulatú „Forgács” besúgó (belügyes rangja szerint „társadalmi kapcsolat”) írja, vagyonszerető, zsupori sváb kistisztviselők sarjaként került a harmincas évek elején a fővárosba, a Hársfa utcai Diákok Házába. (Ebben a szegényeket támogató kollégiumban lakott Kovács Imre is.) Gál eljárt a Bartha Miklós Társaságba, az Eötvös-kollégiumban kapcsolatba került az illegális kommunista párttal, de nagy hatást gyakorolt rá Karácsony Sándor, a nemzet erkölcsi nemesítésén fáradozó pedagógus is. Gál folyóirata, az *Apollo* 1934–1939 között jelent meg. Ezt követően öt évig a Külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott.

Gál egyike volt azoknak a németellenes értelmiségieknek, akik a második világháború utáni demokratikus kibontakozást a közép-európai kis népek összefogásával képelték el. 1945 után az Országos Könyvtári Központ vezetője, a Magyar–Angol Társaság főtitkára volt. 1947-től a British Council alkalmazta, majd kulturális tanácsadó és könyvtáros volt Nagy-Britannia magyarországi képviselőtén. A forradalom leverése után segítette azokat a politikusokat és értelmiségieket, akik Bibó kibontakozási javaslatát angol diplomata körökhöz akarták eljuttatni. 1956. december elején a magyar szervek kémkedés gyanújával lefogták, de angol közbenjárásra két hét után szabadon engedték.

„Kedvenc szórakozása – írja a megfigyelésével megbízott ügynök – a világ és a hazai társadalompolitikai események tudományos vizsgálata és megfigyelése.”<sup>62</sup> 1960-ban újabb ügynököt állítottak rá, a „Költőt”, akinek sikerült is a bizalmába férkőznie: közelgő angliai utazására hivatkozva kereste fel Gált a szervek utasítására. 1961-től már „Svéd” és „Gyémánt” is figyelte őt. A követségi könyvtáros szűkebb és tágabb ismeretségi köréről a belügyben listát készítettek: az első körben volt Otlík Géza, Vas István, Szántó Piroska, Fodor András, Lajta László, Püski Sándor, Pilinszky János és Lengyel Balázs. A szervek kétszáz főre becsülték azoknak az értelmiségieknek a számát, akiket Gál hozott össze az angol diplomatákkal. 1961 tavaszán találkozót szervezett Peter Unwin<sup>63</sup> angol követségi diplomata és Püski Sándor között. Az állambiztonságiak arról is tudtak, hogy Gál a Dunai Konföderáció híveként az angolok és az amerikaiak között népszerűsítette Bodor György konföderáció mellett érvelő tanulmányát. (Szerintük ezzel kimerítette a hűtlenség vádját.)

Az ügynek a megfigyeltek erdélyi kötődései és kapcsolatai miatt romániai belügyes vonatkozásai is lettek. Zsigmondék naprakész információkkal rendelkeztek a magyar kisebbség, mindenekelőtt az értelmiség egyre kilátástalanabb helyzetéről. A román kommunista vezetés 1956-ot követően erőteljes magyarellenes kampányba kezdett. A romániai magyar nagykövetség munkatársai nehezményezték a román pártvezetés autonómiát csorbító intézkedéseit, fájlalták Szabédi László öngyilkosságát, aminek kiválthó oka a kolozsvári magyar egyetem megalázó megszüntetése volt, véleményük azonban csak a legfelsőbb magyar pártkörökig jutott el.<sup>64</sup> 1960 őszén a Varsói Szerződés országainak tanácskozásán a magyarok

62 TH O-11803/6.

63 Peter Unwin 1991-ben könyvet jelentetett meg az 1956-os forradalomról, amelyben a követségen eltöltött időben Magyarország történetéről szerzett tudását is hasznosította: *Voice in the Wilderness. Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. Magyarul lásd *Pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom*. Budapest, [1993], Héttorony.

64 Lásd ehhez Makfalvi Gábor: *Román kisebbségpolitika: a fordulat éve, 1959. Beszélő*, 1997. január, 79–83. o. Püski Sándor 1945 után jelentette meg Szabédi László *Telehold* című verseskötetét.

óvatosan szóba hozták a romániai magyarok ügyét, de nem találtak támogatókra, s nem erőltették tovább a kérdést. Alkalmazkodni akartak a „táborhoz”, elkötelezettek voltak az 1956-os forradalom elfojtásában nyújtott segítség miatt. Az emberek csak azt látták, hogy a magyar vezetést egyáltalán nem érdekli, mi történik a magyarokkal Erdélyben. Ez akkoriban még keveseket készítetett ellenvélemény megfogalmazására: Zsigmondék mindenképpen közéjük tartoztak.

Az állambiztonságiak minden rokoni, baráti találkozó, könyvcseré, levélváltás háttérében szocializmusellenes, irredenta, nacionalista szervezkedést sejtettek. A román szervek – magyar kollégáikhoz hasonlóan – gyanakodtak a Magyarországgal bármilyen kapcsolatban lévő magyar nemzetiségű állampolgáraikra, de ugyanakkor a magyar állambiztonság iránt sem voltak bizalommal. A magyar belüleges kapcsolattartók többször panaszkodtak feletteseiknek, hogy megkereséseikre rendre nem érkezik válasz a határon túlról, vagy ha igen, feltételeket támasztanak, módosításokat kérnek, húzzák az időt. Ezért haladt csigalassúsággal Zsigmondék erdélyi kapcsolatainak ellenőrzése, s végül az „eredmény” igencsak soványka volt: nem lehetett belőle határokon átnyúló szervezkedést kreálni.

1961 tavaszán, feltehetően a nemzetközi és a hazai enyhülési folyamat ellensúlyozásaként, a szervek a „Harmadikosok” elnevezésű ügyet „Ellenállókra” keresztelték át. Az első elnevezés arra utal, hogy a szervek a volt parasztpártiak harmadikutas nézeteit még csak rendszerbomlasztónak ítélték, a másik pedig már arra, hogy a „veszélyes nézetek” vallóit immár kriminalizálni igyekeztek: az „Ellenállók”-ügy kitalálói – mindenekelőtt az átnevezésre utasítást adó Hollós Ervin osztályvezető – már szervezetté nagyították az ismerősök összefüggéseit, s feltételezték, hogy eszmecseréik mögött államellenes összeesküvés szándék rejlik. „Bűneik”: „nemzeti kommunista nézeteik”, ragaszkodnak 1956-hoz, Magyarország semlegességéhez; álmuk a Dunai Konföderáció Európai Konföderációvá szélesítése. Veszélyesnek tartották Püski szolidaritási próbálkozásait az erdélyi magyarok mellett, és összeesküvés-csúfát szimatoltak a szintén általa szervezett „nacionalista”, Erdély-barát kulturális megmozdulások mögött. Ilyen volt 1961-ben Török Erzsébet műsoros estje, ahol a művész nő csángó népdalokat énekelt, valamint az unitárius egyház budai helyiségében tartott Sinka-est, amelyen csaknem kétszázan jelentek meg.

Püski Sándor vetette fel otthoni, baráti társaságban ez év kora tavaszán, hogy a népi írók minden hónap utolsó keddjén találkozzanak a Belvárosi kávéházban, ahová Németh László és Illyés Gyula szerint bizonyosan egyszer sem jönne el, de a többiekre lehetne számitani.<sup>65</sup>

Illyés 1961. tavaszi „behódoló” nyilatkozata – május 9-én közölte az *Ország-Világ* című hetilap – elkésztette Zsigmondékát. Zsigmond Gyula kijelentette: „elvágtuk a köldökszínt a köztünk és az írók közt”. Püski Sándor nem akarta szakítással feszíteni a nézetkülönbségeket. Szerinte „szó sincs arról, hogy Illyés Gyula átment volna a másik táborba. Nem lett renegát. Igen durva eszközökkel nyúltak Illyés Gyulához, fenyegették, és kis túsúrásokkal kellemetlenkedtek. Illyés csak Bibóért tette meg nyilatkozatát. Ma már belátja, hogy nem ért el vele semmit. Bibón nem segített, Déryék egyébként is kijöttek volna [a börtönből...] az írók kényserhelyzetben vannak, és meg kell alkudniuk.”<sup>66</sup>

65 A belügynek minden kávéházi összefüggésről pontos értesülései voltak. „Keleti” pontosan felsorolta az 1961. november 8-i beszélgetés résztvevőit is: Bodor Györgyöt, Talpassy Tibort, Szabó Sándort (anyagbeszerző, Kodolányi János veje), Gombos Imrét, Kádár Lajost, Kelemen Sándort, Kürösnéyi Vilmost, András Kurta Jánost, Kertész Dánielt. TH O-11803/25.

66 TH O-11803/4.

A fentiek csak megerősítették a belügyeseket a központi figurának tartott Püski veszélyességében. „Dr. Püski Sándor és az írók jelenlegi viszonyánál feltétlen figyelembe kell venni, hogy mint volt könyvkiadójukkal évtizedes baráti kapcsolat alakult ki, a közös élmények, egyéni szimpátia közöttük ma is fennáll” – olvassuk egy 1961. július 25-én kelt belügyminisztériumi feljegyzésben.<sup>67</sup>

Püski 1962. márciusi letartóztatása elszigeteltnek bizonyult. A bizonyítékok sehogy sem akartak összeállni. A belügyesek, hogy szorult helyzetükből szabaduljanak, régi, bevált módszerekhez folyamodtak. Fogdaügynököt tettek Püski cellájába („ez úton is igyekszünk bizonyító erejű adatokat szerezni bűnös tevékenységére” – írták<sup>68</sup>), tervbe vették felesége kihallgatását („olyan szituációt teremtünk, és olyan taktikával hallgatjuk ki, hogy 3/e [telefonhallgatás] és 3/a [lakáslehallgatás] anyagok egy-egy részét kihallgatásán keresztül jogi erejűvé tesszük, majd felhasználjuk férje és bűntársai ellen”). A titkos úton szerzett információkat úgy kívánták Püskinek tálnani, mintha bűntársai vallották volna. Tervezték, hogy a házkutatáson lefoglalt iratokból leleplező bizonyítékokat fabrikálnak.<sup>69</sup>

## A PER ÉS VISSZHANGJA

A per változása a vizsgálathoz képest, hogy teljesen kimaradtak belőle az erdélyi vonatkozások, s a nyugati kapcsolatok is csak szőrmentén kerültek szóba, a parasztpárt forradalom alatti tevékenysége pedig hangsúlytalan volt. Gál István ellen nem indítottak eljárást, s nem szerepelt a vádpontok között a nyugati magyar emigrációhoz fűződő kapcsolat sem. A politikai vezetésnek nem volt érdeke a feszültségek szítása a nagyhatalmakkal: éppen ellenkezőleg. Végre sikerült elérniük, hogy a magyar ügy lekerüljön az ENSZ napirendjéről. A Romániával kapcsolatos magyar magatartást pedig a Szovjetunió határozta meg: Kádár János hálával tartozott az SZKP Elnökségének, s meg sem fordult a fejében a táboron belüli viszonylagos önállósulás, mint Románia kommunista vezetőinek. S talán még ennél is fontosabb volt az MSZMP vezetőinek a belső béke, a Zsigmond-ügyre vonatkozóan 1956 elfelejtetése, az emigránsok hazacsalogatása. (Ekkor már folytak az 1963-as „nagy amnesztia” előkészületei, várható volt az 1956-os politikai elítéltek – így Bibó – belátható időn belüli kiszabadulása, s az emigránsok közül is többen hazatértek.)

Püski Sándor a per korabeli értékelésekor azt emelte ki, hogy kihallgatói a tudomására hozták, hogy az ellene indított eljárás nem terjed ki a népi írókhoz fűződő kapcsolatára. 2002-ben arról ír, hogy vizsgálótisztje első kihallgatását azzal kezdte: őt az írók helyett tartóztatták le. Hozzájuk – nyilvánvalóan politikai utasításra – nem nyúlhattak.

A perre a politikai nyomozó hatóságoknak volt leginkább szükségük: az évek óta tartó, eredménytelen kutakodások után végre produkálniuk kellett valamit, de a pártpolitikusoknak is jól jött, hogy az SZKP XXII. kongresszusa hatására hozott antisztálinista intézkedéseiket – kizárás a pártból, egyes volt ÁVH-sok elbocsátása a Belügyminisztériumból – ellensúlyozhatták a másik oldalra mért csapással.

A bíróság a vádlottak rendszerellenességére alapozta érveit. A büntethetőség érdekében meg kellett fosztania a vádlottak „harmadikutas” nézeteit a szocialista sajátosságoktól, ami

67 Uo.

68 A varrót, a fogdaügynök dr. Zádori Ernő volt, aki szorgalmasan írta beszámolóját a közlékeny Püskiről. TH V-147 275/8.

69 Uo.

nem ment könnyen, így a „harmadikutas” gondolkodás abszurditását igyekeztek bizonyítani. Különösen a „korlátozott magántulajdon” fogalmának cseppfolyósságát hangsúlyozták, hiszen Zsigmondék maguk sem tudták meghatározni a birtokolható magántulajdon nagyságát és milyenségét, a kárpótlandók körét és a kárpótlás mértékét. A vádlottak az egyéni kezdeményezés, a versenyszellem hívei voltak, ugyanakkor korlátokat kívántak szabni a vagyongyarapodásnak, de ennek kritériumaiban nem tudtak megállapodni. Tervezeteik általában ezen a ponton csúsztak át az illúziók világába. A magántulajdon alapján álló, többpártrendszerű polgári demokrácia csak kapitalista alapon lehetséges – olvasható az ítéletben. Milyen szocializmus az, méltatlankodtak a bírák, ahol nem a munkásoké a hatalom, ahol nem az MSZMP irányítja a munkásosztályt, ahol a köztulajdon helyett magántulajdon van, ahol a „semleges” Magyarország imperialista gyámkodás alá kerül? Csak egy út van a szocializmuson kívül, a kapitalista restauráció – állították.

Az ítélezőket zavarba hozta az a tény, hogy a vádlottak az antifasiszta mártír, Bajcsy-Zsilinszky Endre híveinek, szellemi örökösének számítottak. A halott politikust be tudták illeszteni a nemzeti hagiográfiába, a nem parírozó élőknel azonban súlyosabban esik latba rendszerellenességük, mint németellenes múltjuk. „A bíróság tehát a vádlottak vonatkozásában elismeréssel adózik azon magatartásuknak – áll a bikkfánnyelven megfogalmazott ítéletben –, amelyet mint Bajcsy-Zsilinszky Endre fegyvertársai a német fasizmussal szemben tanúsítottak. Ez azonban nem lehet menlevél ahhoz, hogy most a népi demokratikus államrend ellen támadjanak. Állításuk szerint harcoltak a fasizmus ellen, ugyanakkor soha egy percig nem voltak hívei a népi demokratikus rendszernek, vagyis a kommunizmusnak és a proletárdiktatúrának”<sup>70</sup>. Pedig – csap át szálnalmas érvelésbe az ítélet megfogalmazója – a vádlottak anyagi helyzete ezt egyáltalán nem indokolja, valamennyien háromezer forint körüli havi jövedelmet „élveznek államunktól”. Vagyis ha meg tudják tölteni a bendőjüket, minek elégedetlenek! Jellegetes diktatórikus mentalitás!

Zsigmond Gyulát háromévi börtönbüntetésre ítélték, Bodor György három és fél évet kapott. A legsúlyosabb büntetést – négy és fél évet – Püski Sándorra mérték, akinél mindenke-előtt mindennapi politikai megnyilvánulásait büntették. A vádirat szerint ő volt „a társaság legszélsőségesebb tagja, akinek minden megnyilatkozása a népi demokratikus rendszer elleni gyűlöletet tükrözte. Állandóan becsmérelte kormányzatunk vezetőit, belső politikai és gazdasági életünket. Magyarországot »ruszki gyarmatnak« titulálta, a Szovjetuniót imperialista nagyhatalomnak, amely leigazza a kis népeket. Szidalmazta az állami intézkedéseket, mint pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezését. [...] Többször hangoztatta, hogy »a zsidóság eluralodik az állami, társadalmi és gazdasági vezető pozíciókon«, és ezt nemzeti szerencsétlenségnek tartotta. Az volt a véleménye, hogy a népi demokratikus rendszer megdöntése után a zsidóságot ki kell telepíteni Palesztinába, és a társadalmi élet vezetésében semmilyen formában nem vehetnek részt.”

A vizsgálati szakasz végén került gyanúba Gombos Ferenc és Nagy Endre: pontosabban a perkoncepció kialakításához volt szükség rájuk.

A társaság időnként Gombos lakásán gyűlt össze, s ő szorgalmazta leginkább a rendszeres találkozókat. A vádirat szerint Gombos volt „a társaság adminisztrátora”. Naplót vezetett, amelyet a szervek jól tudtak hasznosítani. Az ő terhére azt rótták fel, hogy 1960-ban keletkezett írásában, amelyeket barátainak is odaadott elolvasni, gúnyolta a rendszert. A Fővárosi Bíróság ítéletében idézett is belőlük: „Úgy látom, mindegy – írta a *Korszerűtlen gondolatok*-ban Gombos –, hogy egyháznak vagy pártnak hívják-e azt az intézményt, amely szentséges al-

<sup>70</sup> Lásd TH V-147275, és a már idézett Zsigmond Gyula-interjú (OHA, 50. sz.) melléklete.

felével rátelepszik az emberi agyra, mert egyképpen megnyomorítja a szellemet, elnyomja az önálló gondolkodást. [...] a rendszer törvénybe iktatta a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, a valóságban azonban egyikre sem ad lehetőséget. De belátom, nem is adhat, mert különben saját bukását készítené elő. [...] Legfőbb érték az ember, hirdeti fennen a rendszer, ismerd el, hogy nála jogtalanabban és méltatlanabban még senki nem hangoztatott ilyen szép és nemes jelszót.” A *Kedves Barátom* kezdetű másik írásából többek között ezt emelték ki az ítélet szövegezői<sup>71</sup>: „Kie ez az ország, a hatalom és a dicsőség? Azt mondod, hogy a munkásosztály gyakorolja a hatalmat. Pontosabb lennél, ha azt mondanád, hogy a Párt, vagy annak vezetősége, de még pontosabb lennél, ha külföldi hatalmat neveznél meg.”

A konföderáció problémája iránt élenként érdeklődő Nagy Endrére Bodor György figyelt fel, s vont be őt az „öregek” társaságába. Ő azért került a perbe, hogy demonstrálható legyen: Zsigmondék fiatalokat is a befolyásuk alá vontak.

A Fővárosi Bíróságon zajló elsőfokú tárgyaláson, 1962 júniusának elején még a régi büntető rendszabályok – a *BHÖ* (*A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*) – voltak érvényben, egy hónap múlva a fellebbviteli bíróság már az új szabályozás – a *Btk.* (*Büntető törvénykönyv*) – rendelkezései alapján döntött. Az államellenes bűncselekményekre ez utóbbi szerint lényegesen kisebb büntetést lehetett kiszabni: Zsigmondék esetében például korábban a felső határ tizenöt év volt, az új szabályozás szerint pedig öt.

A vád a népi demokratikus rendszer megdöntésére irányuló szervezkedés volt, amit júniusban még „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésre való szövetkezés büntettének” minősítettek, júliusban már „összeesküvésre irányuló előkészületnek” neveztek. A „lényeg”, a büntetés mértéke azonban nem változott.<sup>72</sup> A Legfelsőbb Bíróság az állandó ítélkezési gyakorlatra és az ügy társadalmi veszélyességére hivatkozva nem javasolta a kiszabott büntetések mérséklését. Az ítélet szerint Zsigmondék cselekedete határeset a büntett és az „előkészület” cselekmény között: Zsigmond Gyula és társai többpártrendszeren, korlátozott magántulajdonon alapuló „polgári demokratikus burzsoá államot” akartak létrehozni, ami „ellenforradalmi cselekedet”, hiszen a rendszerváltozás csak a proletárdiktatúra megdöntésével lehetséges. Ezért tartották büntetendőnek azt is, hogy Zsigmondék a mezőgazdaság átalakításánál az 1945-ös, földosztás utáni állapotokig akartak visszamenni, tehát elvetették a szovjet típusú termelőszövetkezeteket.

A Nagy Imréeket elítélő Vida Ferenc tanácsvezető bíró vezette ítélkező testület súlyosbította volna az elsőfokú bíróság ítéletét – Püskiné felvetették a hűtlenség vádját –, a pereljárás jog azonban erre nem adott lehetőséget.

A per elítéli – Gombos Ferenc kivételével, aki már korábban szabadult – 1963 tavaszán az általános amnesztia keretében hagyhatták el a börtönt.

71 A tanács elnöke dr. Bimbó István volt.

72 Püskiné a Legfelsőbb Bíróság Vida Ferenc vezette tanácsa nevével egyenlő összeggel, 2000 forintos vagyonelkobzással súlyosbította az ítéletet, az elkobzott írógépet azonban visszaszolgáltathatni ítélte azzal az indokkal, hogy az csupán az „írás eszköze volt”, sokszorosításra nem használták. Zsigmond Gyula ítéletét „enyhítették” annyiban, hogy eltekintettek a 2000 forintos vagyonelkobzástól.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban. 1956. október 23.–november 4.*  
Szerk. Vida István. Az iratokat gyűjtötte, válogatta és az egyes fejezetek elé a bevezető tanulmányt írta: Benkő Péter, Izsák Lajos, Strassenreiter Erzsébet, Urbán Károly és Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkor-kutató Bizottság.
- BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE, vitéz: *Nemzeti radikálizmus*. Budapest, [1931], Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság.
- BÁNÓ ATTILA: Lappangó nemzeti energiák. Beszélgetés Püski Sándorral, a könyvkiadóval. *Hitel*, 1995. 6. sz. 84–89. o.
- BARTÓK BÉLA, G.: „Mustármag”. Szabó Dezső eszméinek hatása Zsigmond Gyula és társainak szellemi ellenállásában. *Hitel*, 2001. november, 43–57. o.
- BENKŐ PÉTER: *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest, 1996, Deák.
- CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN—CSERENYEV GÉZA: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Szerk. Palasik Mária. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
- CSICSKÓ MÁRIA—KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközelpénben. A Petőfi Párt 1956–1957-ben. *Századvég*, 1989. 1–2. sz. 118–183. o.
- HUNYA GÁBOR—RÉTI TAMÁS—R. SÜLE ANDREA—TÓTH LÁSZLÓ: *Románia, 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, 1990, Atlantisz–Medvetánc.
- HUSZÁR TIBOR: *Beszélgetések*. Budapest, 1983, Magvető.
- Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. II., bővített kiad. Budapest, 1984, Magvető.
- KOVÁCS IMRE: *Népiség, radikálizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Budapest, 1992, Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég.
- LACKÓ MIKLÓS: Az Új Szellemi Front története. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1966, MTA Történettudományi Intézete, 99–184. o.
- A népi egységtől a nemzeti egységig. A Püski Kiadó története. Emlékező kiállítás*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1991. február 1–21.
- PÜSKI SÁNDOR: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, 2002, Püski.
- SEBESTÉNY SÁNDOR: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja, 1930–1936*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- SZABÓ MIKLÓS: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1989, Atlantisz Program, 225–252. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. Uo. 209–216. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján. In *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon, 1918–1945*. Szerk. Szabó Ágnes. Budapest, 1978, Kossuth, 133–164. o.
- TÓTH PÁL PÉTER: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Budapest, 1983, Akadémiai.

# 1956 EMLÉKEZETE

KENDE PÉTER  
elnöki megnyitója

GYÁNI GÁBOR  
Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek

KENDE PÉTER  
1956 historiográfiája az emigrációban (1956–1989)

GÖMÖRI GYÖRGY  
Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban

HORVÁTH SÁNDOR  
1956 történetírása a rendszerváltás óta

BORHI LÁSZLÓ  
1956 helye a nemzetközi szakirodalomban

RIPP ZOLTÁN  
1956 emlékezete és az MSZMP

RAINER M. JÁNOS  
Másnap  
Az intézményesült emlék(ezés) – 1989–1992

LITVÁN GYÖRGY  
Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után

POMOGÁTS BÉLA  
1956 az irodalom emlékezetében

SÜMEGI GYÖRGY  
A forradalom vizuális emlékezete

2001. október 15–16-án az 1956-os Intézet az MTA Történettudományi Intézetével közösen konferenciát rendezett *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtized távlatából* címmel. A következőkben az ott elhangzott legfontosabb előadásokat közöljük. A konferencia és a jelen közlés között eltelt időben néhány előadás kisebb módosításokkal, rövidítésekkel napvilágot látott, így Gyáni Gáboré (*Élet és Irodalom*, 2002. január 4.), Horváth Sándoré (*Századvég*, 2002. 1. sz.), Borhi Lászlóé (*Élet és Irodalom*, 2002. október 18.), Ripp Zoltáné (*Múltunk*, 2002. 1. sz.), Rainer M. Jánosé (*Népszava*, 2001. október 22. és 24.) és Litván Györgyé (*Magyar Hírlap*, 2001. október 22.).